

XIX. Yüzyıla Ait Türkçe Bir Tıp Eseri: *Hazâ Kitâb-ı Devâ*^{*}

A XIXth Century Turkish Medical Work: *Hazâ Kitâb-ı Devâ*^{*}

Mehtap Alperⁱ

ⁱDr.Öğr.Üyesi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü,
https://orcid.org/0000-0003-3024-5378

Öz

Amaç: Bu çalışmada, XIX. yüzyıl Osmanlı dönemine ait olan Hazâ Kitâb-ı Devâ' adlı tıp kitabının ve bu kitaptaki ilaç hazırlama yöntemlerinden seçilen örneklerin bilim dünyasına tanıtılması amaçlanmıştır. Söz konusu eserdeki özgün ilaç örneklerine dayanarak ortaya konulan bu çalışmanın tıp tarihi alanı ile Türkçe tıp metinleri üzerine yapılan çalışmalar için önemli olduğu düşünülmektedir.

Yöntem: Hazâ Kitâb-ı Devâ' adlı tıp eserinin çeviri yazısı yapılmıştır. Eserde tarih verilmediği için terkiplerde geçen bazı droglara ve hastalıklara dair literatür taraması yapılmıştır. Eserin yazıldığı dönemi ortaya koymak, önemini gösterebilmek için çevirisi yapılan bu tıp yazmasından seçilen örnekler verilmiştir.

Bulgular: Hazâ Kitâb-ı Devâ' adlı kitapta, Osmanlı tıbbında yeni kullanılmaya başladığı bilinen bazı droglar tespit edilmiştir. Kitaptaki terkiplerde "kolera" ve "frengi" hastalıklarının bir arada olması, eserin XIX. yüzyıla ait olduğunu gösteren önemli kanıtlardır. Eserdeki terkiplerden birinde geçen "kunduz böceği" adlı drog da eserin yazıldığı yüzyıla dair önemli bir kanıt olarak görünmektedir. Eserde kadim tıp anlayışını yansıtan aktarmalara da yer verilmiştir.

Sonuç: Hazâ Kitâb-ı Devâ', XIX. yüzyıla ait Osmanlı tıp kitaplarından biridir. Eserde pek çok hastalığın tedavi yöntemlerine yer verilmiştir. Kitaptaki kolera ve frengi hastalıkları ile bazı drogları içeren terkipler, eserin Osmanlı dönemindeki yeni tıp anlayışının izlerini taşıdığını göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Hazâ Kitâb-ı Devâ', Osmanlı Tıbbı, Yeni Tıp, Kadim Tıp

ABSTRACT

Objective: : This study aims to introduce to the medical book named Hazâ Kitâb-ı Devâ' which belongs to the XIX th Ottoman period, and the examples selected from drug preparation methods in this book to the scientific world. This study is based on the original drugs in the book question is thought to be important for the field of medical history and studies Turkish medical texts.

Matarial and Method: The transcription of the medical book named Hazâ Kitâb-ı Devâ' has been made. Since no dates given in the work a literature review was made on some drugs, and diseases mentioned in the compound drugs. On order to reveal the period that the book was written and to show its importance examples selected from this manuscript.

Results: In the book named Hazâ Kitâb-ı Devâ' some drugs were known to have just started in Ottoman medicine were identified. The fact that the compound drugs in the work include cholera and syphilis is important evidence that the work dates back to the 19th century. The drug called beaver beetle mentioned in one of the compound drugs in the work also appears as important evidence for the century in which the work was written. The work also includes findings reflecting the ancient medical understanding.

Conclusion: Hazâ Kitâb-ı Devâ' is one of the medical book of the XIX th century. The book includes methods for many diseases. The combined drugs in the work which include cholera and syphilis and some drugs show that the work bears the traces of the new medical understanding of the Ottoman period.

Key words: Hazâ Kitâb-ı Devâ', Ottoman medicine, New medicine, Ancient medicine

^{*}Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi 2025;15(2):535-545

DOI: 10.31020/mutftd.1649989

e-ISSN: 1309-8004

Geliş Tarihi – Received: 19.03.2025; Kabul Tarihi- Accepted: 25.05.2025

İletişim- Correspondence Author: Mehtap Alper < alper@hotmail.com >

Bu derginin içeriği Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License kapsamında lisanslanmıştır.

Giriş

Osmanlı tıbbında Batı etkileri, ilk defa 17. yüzyılda kendisini hissettirmeye başlamıştır. Kına kına ve altın otu gibi droglar, Batı tıbbının etkisiyle bu yüzyılda tanınmaya başlamıştır.¹ 17-18. yüzyıllarda Osmanlı hekimlerinden bazıları, Avrupa'da yapılan bilimsel yayınlara ulaşmak için Latince, Almanca ve Fransızca öğrenmişlerdir. Uygulamalarda hissedilmemekle birlikte 18.yüzyılda Osmanlı hekimlerinin Batı tıbbındaki gelişmelere dair bilgi sahibi oldukları kabul edilmektedir.² 19. yüzyılda Batı örnek alınarak yüksekokullar açılmıştır. Diğer yandan medrese eğitimi de devam etmiştir.³ Batı'ya yönelik eğiliminin görüldüğü 19. yüzyıl Osmanlı tıbbında, devlet eliyle yürütülen sağlık hizmetlerinin daha kapsamlı bir hâle dönüştürülmesi için birtakım tedbirler alınmıştır. Yine bu yüzyılda, hekimlik mesleğine dair bir nizamname hazırlanmıştır.⁴ Bu dönemde sağlık alanına dair alınan önlemlere rağmen olumsuz durumların yaşandığı da bilinmektedir. 1890'da hekim ve eczacıları teftişle görevlendirilen Abdülhakîm Hikmet'in bazı sahte hekimler ile diplomasız eczacılar ve aktarların işbirliğinden yakınması, bu durumu gözler önüne sermektedir.⁵ Tıp eğitiminin daha resmî hâle geldiği bu yüzyılda, cahil hekimlerin ortaya çıkmış olması yüzünden hekimler, cerrahlar, kehhaller ve aktarların yeterli kabul edilenleri için onay verilmesi hükmü getirilmiştir.⁶

Çiçek, kolera ve frengi vb. salgın hastalıklar, 19. yüzyıl Osmanlı döneminin önemli sorunlarından biri olmuştur.⁷ Hindistan'da ilk çağlardan beri farklı adlandırmalarla anılan kolera⁸, 19. yüzyılın karakteristik hastalığı olarak bilinmektedir.⁹ Kolera hastalığı, Osmanlı topraklarında ilk kez 1822'de görülmüş ve kısa bir süre sonra ise başkent İstanbul'da ortaya çıkmıştır.¹⁰ Kolera mikrobunun daha bulunmamış olduğu 1831'de, Osmanlı hekimbaşlarından Mustafa Behçet Efendi, halkın bu konudaki kaygısını gidermek amacıyla bir risale kaleme almıştır. Hekimbaşı, vahim bir hastalık olarak nitelediği kolera için "heyzâ" ve "maraz-ı esved" terimlerini kullanmıştır.¹¹ 19. yüzyılda bu hastalığı konu edinen diğer bir risale, 1847'de Hekimbaşı İsmail Paşa tarafından kaleme alınmıştır.¹² Kolera için kullanılan terimlerden biri olan "hayza", 17. yüzyıl bilginlerinden Lârendevî Siyâhî'nin eserinde "yürek burulmak" olarak verilmiştir.¹³ Osmanlı yeni tıbbının öncü isimlerinden biri olan Müderris Hasan Efendi, "hayza" yı şöyle açıklamıştır: "hayza didikleri maraz ki (7) yukarudan kuser aşığıdan sürer ol maraz hadîş olur." ¹⁴

19. yüzyılda Osmanlı halkının maruz kaldığı önemli hastalıklardan biri de çiçek hastalığı olmuştur. Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi'nin *Neticetü'l-Fikriyye*'sinde bahsettiği bazı vakalar, çiçek hastalığının bu yüzyıl öncesinde de önemli olduğuna işaret etmektedir. Hekimbaşı, çiçek (cüderî) ve kızamık hastalıklarının niteliklerini ve tedavi yöntemlerini eserinde aynı bölüm içerisinde ele almıştır.¹⁵

19.yüzyılda Osmanlı coğrafyasında ortaya çıkan salgın hastalıklardan biri de frengi hastalığı olmuştur. Frengi, 19.yüzyılda Osmanlı coğrafyasında bir salgına dönüşmüştür.¹⁶ Frengi hastalığı, Anadolu topraklarında 15.yüzyıl sonlarında görülmeye başlamıştır. Mustafa Behçet Efendi, 1803'te bu hastalığın kaynağı, nedenleri, belirtileri ve bulaştığı organlarda yol açtığı hastalıklar ile bunların tedavisine dair bir risale yazmıştır.¹⁷

19.yüzyılda Cerrah Mustafa Efendi'nin kolera terkinde kullandığı "kunduz böceği ruhu" denilen drog, böcekten hazırlanan bir ilaç olması nedeniyle dönemin komisyonunca uygun görülmemiş ve tartışmalara neden olmuştur. Ancak bu drogun dönemin ilaçlarına dair bilgi veren *Düstur'ul-Edviye*'de kayıtlı olması, onun yaygın ve yasal olduğunu göstermektedir.¹⁸

Bu çalışmada incelenecek olan *Hazâ Kitâb-ı Devâ'-ı* adlı tıp metni, Osmanlı tıbbına sonradan geldiği bilinen bazı bitkileri içeren bir metindir. 19 yüzyılda insanlığı etkileyen kolera hastalığı ile 19. yüzyıl Osmanlı'sında yaygın hastalıklar arasında yer alan frengi, eserde tedavi yöntemlerine dair bilgiler verilen hastalıklar arasındadır. Yine bu yüzyılda, Osmanlı tıbbında kullanıldığı bilinen kunduz böceği de eserdeki bazı

terkiplerde kullanılmıştır. *Hazâ Kitâb-ı Devâ'da* kadim tıp geleneğine ait terkip veya tertiplere de yer verilmiştir. Bu çalışma, *Hazâ Kitâb-ı Devâ'daki* özgün örneklerle dayanılarak oluşturulmuştur.

Gereç ve yöntem

*Hazâ Kitâb-ı Devâ'*¹⁹, Osmanlı dönemine ait bir tıp yazmasıdır. Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunan bu tıp eseri, Cahit Öztelli Koleksiyon'u yazma eserlerindendir. Bu çalışma, *Hazâ Kitâb-ı Devâ'*adlı tıp yazmasındaki veriler ışığında yapılmıştır. Eserin koleksiyon numarası, 00148; bibliyografik kayıt numarası, 649575'tir. 32 yapraktan oluşan yazmanın bazı sayfaları boştur.

Araştırma süreci, *Hazâ Kitâb-ı Devâ'* adlı tıp kitabının çevirisiyle başlamıştır. Daha sonra yazmada geçen bazı droglar ve hastalıklar üzerinde literatür taraması yapılmıştır. Yazmadaki verilerden hareketle yapılan literatür taraması, bu tıp kitabının ne zaman yazılmış olabileceği ve hangi dönemlerden örnekleri içerdiği konusunda birtakım kanıtlara ulaşmayı sağlamıştır. *Hazâ Kitâb-ı Devâ'da* geçen terkiplerden seçilen terkip veya tertipler, bulgular kısmında kanıtlarla desteklenerek verilmiştir.

Çalışmada geçen droglar ve anlamı verilmesi gerekli görülen kelimeler için bulgular kısmında yararlanılan birkaç kaynak ile çeşitli makale ve sözlüklerden²⁰⁻³³ yararlanılmıştır.

Metinden seçilen hastalık adları ile terkip veya tertiplerde eğik çizgiyle(/) verilen ilk numara, terkinin alındığı sayfayı; ikinci numara ise satır numarasını göstermektedir. Yazmada geçen birkaç kelimenin müstensihinden kaynaklanan yazım yanlışları olabileceği veya yerel söyleyişi yansıtabileceği düşünüldüğünden bu tür kelimeler ve anlamları, soru işareti (?) kullanılmıştır.

Bulgular ve Tartışma

Hazâ Kitâb-ı Devâ', Osmanlı dönemine ait bir tıp yazmasıdır. Nesih yazısıyla kaleme alınan bu eserin okunaklı, fakat güzel denilemeyecek bir yazıyla kaleme alındığı söylenebilir. Eserin sayfalarında 12 veya 13'lü satırlar vardır. Son sayfadaki yedi satırdan sonra "temmet" sözüyle eser bitirilmiştir.

Hazâ Kitâb-ı Devâ' sayfaları eksik bir tıp yazmasıdır. Eserde 52 ve 53. bölümlerin belirtilmiş olması, *Hazâ Kitâb-ı Devâ'*nın kapsamlı bir kitap olduğunu göstermektedir. 51. baptan önceki sayfalar, eserin 51. bölümle başladığını göstermektedir. Eserin yarım kaldığı anlaşılan bu bölümünde, kadim tıp geleneğine dayanan bilgilerin aktarıldığını gösteren şöyle bir ifade yer almaktadır: "*hazâ kitâb-ı hükemâ-yı beyân ider.*" Eserde başka bir tedavi yöntemine veya aynı hastalığın farklı bir tedavi yöntemine geçilirken "*nev-i diger, diger, diger nev'î*" gibi geçiş bildiren ifadeler kullanılmıştır. Geçiş bildiren bu ifadelerden başka eserde genellikle "*terkîb*" veya "*tertîb*" kelimeleri yer almaktadır: "*kalbe ferâhlık için ma'cûn tertîb budur...*" 6/1; "*ağrı ve sızı var ise bu terkîb ide*" 17/1, "*bu dañı yakı terkîbidür*" 28/9.

Hazâ Kitâb-ı Devâ', pek çok tertip veya terkipi içeren bir tıp yazmasıdır. 51- 53. baplardaki konular, kısaca şöyle verilebilir: verem (1/2-3/2), bel soğukluğu (3/2-3/8), kabızlık (3/9-3/12), hararetin önlenmesi (4/1-4/13), dalak hastalığı (4/13-5/13), bevâsîr, kulunç gibi hastalıklar gibi hastalıklar için bir macun tertibi (5/13-6/7), erkek çocukların iç hastalıkları (6/7-6/13), çocukları olmayan erkek ve kadınlar için bir macun (6/13-7/7), frengi, sıracı, göğüs tıkanıklığı terkipi (6/7-8/7), frengi ve miskin hastalıkları şerbeti (8/8-9/2), frengi tütsüsü (9/2-9/8), frengi hastalığı için yapılan merhem (9/8-12), karındaki solucanın düşürülmesi, su (karında su birikmesi?) (10/1-8), göğüs ağrısı, sızı, sidik tutulması ve başka yaraların giderilmesi (10/9-11/7), solucan düşürülmesi, sevdâ ve merak hastalığı (11-7-12/4), dişleri beyazlatan tertip (12/9-11), göğüs tutukluğu (12/12-13/6), nezle (13/10-14/1), sancının giderilmesi (14/1-8), ishal hâpisi (14/8- 15/4), kulak ağrısı için

damla (15/4-10), çocuğu olmayan kadınlar için macun (15/11-16/9), kadın hastalıkları için tertip (16/9-17/2), erkek cinsel organındaki taşın düşürülmesi için terkip (17/3-18/6), frengi ve sıraca hastalıkları için bir hap terkihi (18/7-19/7), baştaki keli önlemek ve kıl bitirmek için yapılan merhemler (20/3-7), kuru kel, tuzlu balgam ve fena yara için merhem (20/8-12), uyuz hastalığı için tertip (21/4-23/1), kulak sağırılığı için önerilen bir damla (22/2-23/11), bağlı olan erkekler için bir hap (23-1/11), gözdeki ak ve perdenin giderilmesi için bir terkip (14/12-15-5), erkek cinsel organındaki hastalık için hazırlanan bir terkip (24/5-25/13), kanamalı bevâsîr buğusu (25/1-25/13), bedenin pek çok noktasındaki ağrı ve sızılar için bir hap (25/13-26/8), safra ve merak için ve beden kuvveti için hazırlanan macun (26/9-27/8), iska (istiska?) ve yürek ağrısı için yapılan bir tertip (27/8-28/2), içteki frengi hastalığı için bir terkip, düşünülebilecek bir yakı terkihi (yakı terkihinin de bu hastalık için önerildiği düşünülebilir (28/3-28/9), sarılık, dalak ve frengi hastalığı için hazırlanan bir terkip (29/5-9), baş ağrısını geçiren kısa yöntem (29/9-11), bel soğukluğu için bir hap (29/12-30/10), öksürük için terkip (30/11-31/2), idrar yolları tıkanıklığı bir hap tertibi (31/2-31/9), idrar tutamayan, tuzlu balgamı ve frengisi çok olan insanlar için bir hap ve tütsü tertibi (31/10-33/10), zayıf bünyeli bir insanın kuvvetlenmesi için yapılan bir macun (33/13-34/6), yürek ve ciğerde ağrılar ile bedene kuvvet verdiği belirtilen bir macun (34/7-35/1), baş ve bel ağrıları ile sevda hastalığı olan insanlar için bitkisel bir yöntem (35/1-35/7), kuru öksürük için bir tertip (35/7-36/2), hararet için içilerek alındığında faydalı olduğu belirtilen iki yöntem (36/3-37/6), safranın içerisini temizlemek için bir şerbet (37/6-38/1), göğüs tutukluğu ve kuru bevâsîr için bir karışım (38/1-38/8), kuşların ve bazı hayvanların özellikleri (elli ikinci bâb; 38/8-29/12), miknatis taşının özellikleri (elli üçüncü bâb; 46/12-47/1), özellikle turp ve şalgamın iyi geldiği bazı hastalıklar (47/1-48/8), hararet, kulunç, idrar yollarındaki taşın giderilmesi, bel ve dizde veya başka bir organdaki tutukluk, yılan, akrep ve tatarca gibi hastalıklardan kurtulmak için şerbet şeklinde içilmesi önerilen bir macun (49/3-49/11), sihir (zehir) içirilmiş insanın kusmasını sağlayan bir terkip (49/11-50/3), göz hastalıkları için yapılan iki terkip (50/3-50/11), bütün yaralara iyi geldiği belirtilen merhem, fena ,yaralar ve dolamaya iyi gelen merhem, çıban ve şiş için merhem (57/12-58/3), verem ve miskin hastalığı macunu (53/1-9), kolâra illeti için bir terkip (54/10-55/11), her yara için iyi geldiği belirtilen bir yakı (55/11-56/10), her yara için iyi geldiği belirtilen tatlı merhem (56/11-57/6), çıban ve yaradan kemik çıkarmak ve şiş indirmek için kullanılan bir yakı tertibi (57/6-58/3), zıku'n-nefes için hazırlanan bir terkip (58/5-13), sarılık için hazırlanan bir tertip (59/1-3), soğuk algınlığına iyi geldiği belirtilen tertip (59/3-8), ishal (isal) için hazırlanan bir hap (59/8-60/7), Mısır tabiplerinin Mısır sultanı için hazırlamış olduğu bir tertip (60/7).

Hazâ Kitâb-ı Devâ' adlı tıp eserinde, Osmanlı tıbbında 17.yüzyıldan sonra görülmeye başladığı bilinen bazı droglar tespit edilmiştir. *Hazâ Kitâb-ı Devâ'*'da geçen ve Osmanlı tıbbına Batı tıbbı etkisiyle giren droglardan ilki, "saparna" bitkisidir. Bu bitkinin eski hekimlerin kitaplarında olmayıp sonradan ortaya çıkan devalardan olduğu hakkındaki bilgi şöyledir: "*Hükemâ-yı mütekaddimin kitaplarında yoktur. Sonradan Yeni dünya'da zuhur eden devalardandır...*"³⁴ Saparna bitkisi eserde frengi ve miskin; sıraca, göğüs tıkanıklığı, miskin, bel soğukluğu; frengi tütsüsü ile frengi ve sıraca hastalıkları için hazırlanan terkiplerde geçmektedir:

1. Frengi ve miskin için şerbet

"*şabarina (6) çöb çjn (10) devr-i kamer (?)*hatmj çiçeği (60) havlıcân (40) ammâ behr borkün bu eczaları cümle döğüp bir çölmek içine şıka iki dirhem kehribâr tozını dögmeli bu eczaların içine katmalı bunların cümlesi firengi ve bel sovuqluğuna nâfi'dir ammâ şerbet etmeli*"(8/8-9/2).

2. Frengi, sıraca, göğüs tıkanıklığı, miskin, bel sovuqluğu için hazırlanan terkip

*Metinde ölçüyü gösteren ilk sayıya mürekkep bulaştığı için emin olunamamıştır. 60 olabileceği düşünülebilir.

"diger firenk içün ve sıraca içün ve göğüs tutuğu içün eblec (10) çöb-çinji (10) tır-j nebât (10) yaŕnj yeni bahâr şabârına (10) izmir anasônı (10) tarçın (10) sinâmekj (10) hanzâl-ı (4) hindj [râ]vend Hindj (4)Kaŕbe kaķûlesi (4) cevz-i hindj dâr-ı fulful (4) şâm fısdığı (4) bu eczâların cümlesini birden dögüp elemeli ammâ şâm fısdığı ile hindistân cevizini ayrı dögüp muŕâlececiñüzlerine kıatmalı üç-yüz on iki dirhem bal ile ammâ balı bir çölmek içine koyup âteşin üzerinekoya kaynada alup birez tırmalı barmağın yaķar olmalı sonra eczâları Ŗaseliñ içine koyup kıarışdırmalı bir dirhem eczâya üç dirhem Ŗasel yapmalı." (7/7-8/8).

3. Frengi tûtsüsü

"nev-i diger bu dağı firengi tûtsüsü olur çve (3) aķ süleymân (3) nişâtır (3)göz taşu (3) dâr-ı fulful (3) mâzı (3) kükürt (3) buğday unı sirke kıararınca kıoyasın bu eczâları saĥkı idüp yatacak vaķt tûtsi viresin." (9/2-7).

4.Frengi ve sıraca terkibi

"nevŖ-i diger firengi ve sıraca Ŗilletlerinin göbegi altından aşaağı olursa bu terkib olur sarı kına (2) üstübâç (2) günlük (2) kükürt (2) nişâtır (2) göz taşu denk (1) afyün (2) balık otı Ŗaded (41) aķ süleymân (1) bu eczâları aķ süleymândan evvel saĥkı idüp aķ süleymân bir çanağa kıoyup az afyün çanağa kıoyup yumurtanın ağıyla eyüce kıarışdırmak bu eczâları sonra kıarışdırmalı ĥamir ide ĥab yüz beş olmalı on gün iki şabâĥ ve bir aĥşâm varmalı gine ol ĥasta üç gün bırakmalı." (18/7-19/3).

Osmanlı tıbbında Batıdan getirildiğı bilinen ve Hazâ Kitâb-ı Devâ'da geçen diğerk bitki, "mecukan"*dır. Salih bin Nasrullah'ın bu bitki hakkında verdiğı bilgi kısaca şöyledir: "Yeĥi Dünyâ'da Mecûķân dirler bir şehirden gelür ..."35 Hazâ Kitâb-ı Devâ'da "mucuğan" şeklinde geçen bu bitki, metinde sarılık, dalak, yan ağrısı ve frengi hastalığı terkininde şöyle geçmektedir:

"nev-i diger bir âdemde sarılık var ise ve talaķ var ise ve firengi var ise bunu tertib ide mucuğan otı ammâ kökini dögüp yüz dirhem bal ile kıarışdırmalı yemeli bj-izn'illâĥ ĥalâs ola." (29/5-9).

Hazâ Kitâb-ı Devâ'da geçen diğerk bitki "çöpçini"dir. Müneccimbaşı Ahmed Dede eserinde "çöpçini" bitkisinin Çin ve Hotan bölgelerinden getirildiğıne dair bilgi vermiştir.³⁶ Bu bitki, eserde içteki frengi hastalığı terkininde geçmektedir:

"nevŖ-i diger içerişinde firengi olursa bu terkib ide çöpçini (4) sabârna (4) sağ şafrâ (4) bu eczâları dögüp bir çölmege bir kıyye şu üzerine kıoyup âteşe kıoya yarım kıyye kıalınca kıadar kıaynaya sonra bir şışeye kıoyup aĥşâm ve şabâĥ içmeli yigirmi dört sâŖat tamâm itmeli"(28/3-28/9).

Hazâ Kitâb-ı Devâ'da geçen ve Batı dünyasından geldiğı anlaşılan bir bitki de "çalapa"[†]dır. Salih bin Nasrullah, bu bitkinin "Yeni Dünya" dan getirildiğini şöyle belirtmiştir: "...çalâpâ bu bir şerif kökdür ...bu kök Yeĥi Dünyâ'dan (7) gelür..."³⁷ Söz konusu bitki, eserde "bel soğukluğu" için hazırlanan bir terkipte geçmektedir:

"Bel sovuķluğu olur bu tertibi ĥab ide kıunduz böceğı (10) râvend-i hindj (10) çalapa (10) teremendj (10) belâsenk (10) yağı şabarna (10) anasôn (10) yalın yengeç (50) leblebi unı (10) evvelâ kıunduz böceğiniñ başını ayaklarını ve kıanadlarını kıopara gevde kıalmalı yengeçden evvel bunları dögüp kıarışdırmalı tiremendi ile belâsenk yağını kıatup ĥab yapmalı eger yeni olursa aĥşâm ve şabâĥ ikişer dâne igel itmeli eski olursa bir gün yuyup bir gün tırmalı bj-izn'illâĥ teŖâlâ ĥalâs ola." (29/12-30/10).

*Bu bitki için bkz. Gevrekzâde Hafız Hasan Efendi'nin eseri (Dinçer Bahadır, 2019:185-186).

†Bu bitki için bkz. Gevrekzâde Hafız Hasan Efendi'nin eseri (Dinçer Bahadır,2019:185-186).

Hazâ Kitâb-ı Devâ''da tespit edilen bitkilerden biri olan "yenibahar" bitkisidir. Bu bitkinin Orta Amerika ve Jamaika'da yetiştiği bilinmektedir. ³⁸Metinde "tj-r-i nebât" olarak geçen bu bitkinin "yenibahar"ı karşıladığı belirtilmiştir. Bu bitki, "saparna" bitkisinin yer aldığı terkipte geçmektedir.

Hazâ Kitâb-ı Devâ''da bel soğukluğu için hazırlanan tertiplerden birinde geçen "kunduz böceği", yazmanın 19. yüzyıla ait olduğunu gösteren kanıtların arasında gösterilebilir. Bu böcek, *Hazâ Kitâb-ı Devâ'*'da bel soğukluğu hastalığının tedavisi için hazırlanan tertipte geçmektedir. Tertip şöyledir:

"diger nev'î bu dañı bel sovuqluğı için tertib oldı terementi (10) lelebi unı (10) büber tohumı (2) kunduz böcegi Öaded bu eczaları dögmeli ol terementiye qarışdırmalı hamır idüp noñud dānesi kadar ħab yapup ammā dögerken ayru dögmeli ol ħabları añşām ve sabāñ yemeli bj-Öāvnillāh teÖālā ħalās ola" (3/1-1/8).

Hazâ Kitâb-ı Devâ''dageçen hastalıklardan biri olan kolera, eserin 19. yüzyılda yazılmış olabileceğini göstermektedir. 19. yüzyıla damgasını vuran bu hastalık, metinde "kolâra illeti" *olarak adlandırılmıştır. Bu hastalık "insanın yüreğinde bir kurt olur" şeklinde tanımlanmıştır. Metinde "kolerâ illeti" için çeşitli bitkiler ve sirke karıştırılıp şerbet hazırlanılır. Daha sonra şerbetin içine "isbirit" ve "kâfur yağı" konulur. Kolera hastalığı için önerilen yöntem metinde şöyle verilmiştir:

"kolāra Öilleti için ammā insānıñ yūreginde bir kurt olur ol kırdı öldürmek için sarımsağ (20) yağı kâfūri yağı (1) isbirît (2) günlük (4) sirke (50) evvel günlügi dögmeli eger kâfūri yağı bulunmaz ise bir kıyye sarımsağ alup kabuğın bıçağ ile soyup bir çevreye koyup tencere içinde kaynaya ve iki kıyye sirke koya dört dirhem günlük koya tā sonra süze ol şerbeti bir şişenin içine koyup sovuğda isbirît kâfūrj yağın şişenin içine koyup çalkaya sonra kolārası olan ādeme bir fincān içüreler bj-emri'llāh teÖālā." (54/10-55/11).

Hazâ Kitâb-ı Devâ''dakadim tıp geleneğinin etkisini gösteren tedavi yöntemleri de yer almaktadır. Verem hastalığının tedavi edilmesi için önerilen tertipler, başka hastalıklar, mıknaṭis taşının faydaları ile bitkilerin ve hayvanların özellikleri eserdeki kadim tıbbı ait örneklerdendir.

Eserdeki verem hastalığı için önerilen macun tertibi şöyledir:

"verem için beyān idelüm maÖcün yapmak tertibini āda soğanı Öaded (1) acı bādem çekirdegi (10) cebel-i hindj çilek tozu (10) yabani nār köki (10) kırusı qarigün (2) kaķūle (20) bu eczaları döğüp cümlesin bir yerde koyup tırmalı ammā soğanı ayrı dögmeli ol eczaları maÖcün idüp birbirine kıatup qarışdırmalı sonra yüz tokşan beş dirhem balı bir çölmek içine koyup kaydada indire ol zamān eczaları koyup qarışdırmalı añşām ve sabāñ fındıķ kadar virmeli bj-iñ'illāhi teÖālā." (1/1-10).

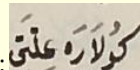
Hazâ Kitâb-ı Devâ''nın 52. bölümde zehir içen kişinin mıknaṭis taşıyla şifa bulabileceği şöyle belirtilmiştir:

"elli üçinci bāb bir maÖden taşı vardır mıknaṭis taşı dirler eger bir kimse āgu içse suyla ezüp içüreler şifā bulur." (29/12-46/2).

Yazara göre "turp bitkisi", kulaktaki pisliliği giderebilir, üç gün tutan sıtmaya iyidir ve hamamda bu bitkinin suyu bir fincan içildiğinde "ağızdan gelen kara suyu" durdurma özelliğine sahiptir:

"diger turp suyn merāre birle qarışdırup kıulağā tamzındalar kıulağda aķan çirigi turğura dañı üç gün kıtan sıtmaya eyüdü diger bir ādemiñ balğamı olsa ħammāma varup bir fincān turp suyu içe kıusa ve āğzından gelen kıara suyn turğura." (47/1-47/10).

*Metinde böyle yazılmıştır:

"şalgamı aç karna yese göğüs tıtuqlığını gidere diger bir âdemiñ elin ve ayağın sovuğ alsa bişmiş şalgamı ursalar yağı ideler bir âdemiñ saçı ve şakalı ağarmamak için şalgamın şuyıyla yıkaya."(48/1-5).

Zehirlenen insan için akılda kalması kolay olan ve badem yağı içirilerek hastanın kusturulması esasına dayanan bir yöntem, metinde şöyle açıklanmıştır:

"bir âdeme sihir içirseler bunu Øakıldan ferâmûş itmege on iki dirhem bâdem yağını içüreler ol anda istifrâğ ide altında ne var ise çıka bj-iẓnillâh teØâlâ." (49/11-50/3).

Mısır tabiplerinin Mısır sultanı için hazırladığı terkip yine kadim geleneği yansıttığı anlaşılan bir yöntemdir. Terkip şöyledir:

"bu tiryāk etıbbâ-i mısır bu tiryākı sultân-ı mısır için düzmişlerdir sünbül-i hindj (1) tarçın (1) zencebıl (1) fulful (1) karanfil (1) dâr-ı fulful (1) râziyâne kerefis (1) cevz-i bevvâ (1) kebâbiye (1) maştakj (1) zaØferân (1) kara ħalîle (1) kâķüle (1) misk (1) bal (40) Øasel ile maØcûn ide ammâ istiØmâl vaķtı yarım dirhemden bir mişkâl olana kadar virtmeli bj-iẓn'illâh teØâlâ şifâ bula budur."(60/7-61/6).

Hazâ Kitâb-ı Devâ'daki terkiplerde geçen terimler

1. Bitki Adları

acı bâdem:Tohumları acı olan badem ağacının meyvesi (Amygladus communucis). 1/3.

ada soğanı: Ada soğanı, unsul (Urginea maritima). 1/3.

afyûn: Siyah haşhaş, afyon çiçeği (Papaver Somniferane L.); kef otu (Opium). 18/10, 19/12.

anasôn: Anason (Pimpinella anisum) 7/9,30/2.

bâdem: Badem (Amygladus communucis). 1/3.

balık otı: Balık otu. (Anagyris paniculata); sarı sütleğen (Euphorbia helioscopia) 18/11.

behr börkü: Taranılan kaynaklarda bulunamamıştır. Tıp metinlerinde geçen ve 'kadife çiçeği'anlamına gelen "beg börkü"nın farklı bir söyleyişi olduğu ihtimali düşünülebilir. 8/10.

belâsenk: Pelesenk ağacı, mürver ağacı (Commiphora oppbasamum). 30/2, 30/6-7.

buğday unı: Buğday unu. 9/5.

büber: Biber (Piper). 3/4.

cebel-i hindj: Ceblehenc bitkisi. 1/3.

cevz-i bevvâ: Hindistan cevizi (Myristica fragrans) 60/8.

cevz-i hindj: Hindistan cevizi. 7/7.

cjve: Cıva. 8/4.

çalapa: Calapa yumrusu (Tuber Jalape)

çilek: Çilek. (Fragoria vesca) 3/4.

çöbçinj: Kan temizleyici ve çeşitli ağrıları dindirici özellikleri olan bir bitki; Çin saparnası (Radix Chinae ponderosae). 8/9.

dâr-ı fulful: Uzun biber (Piper longum) 9/15, 60/11.

devr-i kamer: Ayçiçeği (Helianthus annuus) 8/9.

eblec:Emlec,helile meyvesi? (Emblica officinalis) 7/7.

fulful: Kırmızı biber (Solonacea), siyah biber (Piper Nigrum L.) 60/8.

günlük: Günlük ağacı (Boswellia carteri) 18/9, 55/1.

ĥanzâl:Ebucehil karpuzu, karga düğleği (Citrullus colacynthis) 7/10.

ĥanzâl-ı hindj: Hint hanzalı. 7/10.

ĥatmj çiçeği: Gül hatmi (Athea officinalis) 8/9.

ĥavlicân : Havlıcan (Galanga officinalis) 8/9.

hindistân cevizi: Hindistan cevizi (Cocos mucifera) 7/12.

izmir anaşõnı: Bir anason türü. 7/9.

Ka'be kâķûlesi: Bir kakule türü.7/10.

kâfûrj: Kafura ait; Kafur otu (Camphorosma monspeliaciaca) 55/1, 55/3, 55/8.

kâķüle: Zencefigillerden bir bitki (Eletteria cardamomum). 1/4.

kara ĥalîle: Helile otu türlerinden biri (Terminalia) 61/1.

karanfil: Karanfil (Eugenia caryophyllata) 60/8.

kariğün: Ağaç mantarı , garikun(Polyporus officinalis); katran köpüğü (Polyporus igiarius) 1/4

kebâbiye: Kebabe (Piper cubeba) 60/12.

kehribâr: Ceviz zamkı (Vaeria indica) 8/11.

kerefis: Kereviz (Apium graveolens) 60/12.

kına: Kına (Lawsonia inermis) 18/7.
kükürt: Kükürt. 9/5, 18/9.
maştakj: Sakız (Pistaia lentiscus) 54/12.
mâzi: Mazı bitkisi (Thuya). 9/5.
nâr: Nar. (Punica granatum) 3/4.
râvend:Köklerinden ilaç yapılan bir bitki (Riheum officinale) 7/10.
râziyâne: Rezene (Foeniculum vulgare) 60/8.
şabârîna: Saparna (Smilax) 8/8, 28/3, 30/2.
şafra:Öd . 28/3.
şarı kına: Bir kına türü 18/7.
şarımşak: Sarımsak (Allium sativum) 55/1, 55/4.
sinâmekj: Sinameki (Cassia Senna) 7/9.
sirke: Sirke. 9/6, 55/11, 55/6.
Süleymân: Süleymân; civayla sıçan otunun karışımından oluşan bir karışım; sülemen. 9/3. 18/10,18/12.
sümbül: Sümbül otu (Hyacinthus orientalis) 60/8.
sümbül-i hindj: Hint sümbülü. (Nardustachys jatamansi) 60/8.
şalgam: Şalgam (Brassica rapa) 48/1, 48/13.
şâm fısıdğı: Antep fıstığı(Pistacie verae)7/11-12.
turp: Turp.(Radish).47/1, 47/6.
tarçın: Tarçın. (Cinnamomu) 7/7, 60/10.
yenibahar: bk. tjr-j nebât. 7/8.
za'ferân:Safran (Crocus Sativus) 61/1.
zencebjl: Zencefil (Zingiber officinale). 60/8.
2.Hayvanlar ve hayvanlardan elden edilen ürünler
bal: Bal. 8/2, 61/2.
kunduz böceği: Kuduz böceği. 29/12.
misk: Antilopa benzeyen bir hayvanın göbeği veya gözü; güzel kokulu bir madde. 61/1.

yengeç: Eklembacaklılardan bir böcek. 30/2.

3. Hastalık adları

çirig: pislik. 47/3.

iska(istiska): Siroz hastalığı? 27/8.

miskjn:Cüzzam hastalığına yakalamış olan. 8/8.

verem: Verem; ur. 1/2.

zıku'n-nefes: Nefes darlığı, astım. 58/5.

3. Doğal ve kimyasal maddeler, minareller

aķ süleymân: Kimyasal bir madde 9/4, 18/11, 18/12.

cjve: Cıva. 8/4.

göz taşı: Bakır Sülfat. 8/4.

kükürt: Kükürt. 9/5, 18/9.

mıknatıs taşı: Mıknatıs taşı; Mıknatıs taşının sindirim sistemindeki demir tozlarını çekme özelliği vardır ³⁹; (Magneticum) 46/13.

nişâtır: Amonyak tuzu. (Amylum) 9/4,18/10.

sirke: Sirke.9/6, 55/11, 55/6.

süleymân: Süleymân; civayla sıçan otunun karışımından oluşan bir karışım; sülemen; selemen .9/3, 18/10, 18/12.

teremendj (terementi): Bir fıstık ağacı türünden elde edilen yağ; terebentin. 3/5, 30/1.

üstübâç: Kalay ve sirkeden elde edilen bir karışım. 1 8/9.

4. Diğer terimler

terkj b: Birleştirme. 18/7, 28/3.

tertj b: Hazırlama; reçete. 1/2, 3/3, 29/13, 29/ 7.

eczâ: İlaçların (terkip ve tertiplerin) içeriğinde kullanılan maddeler. 1/6, 1/9, 7/11, 8/12, 9/11, 19/1, 18/5.

tiryāk:Panzehir. 60

Sonuç ve öneriler

Hazâ Kitâb-ı Devâ', çeşitli ilaç terkip veya tertiplerinin aktarılmasıyla oluşturulmuş bir tıp metnidir. Eserdeki Osmanlı tıbbında Batı tıbbi etkisiyle görülmeye başlayan “Saparna”, “mecukân” ve “çalapa” gibi droglar kullanılmıştır. Osmanlı tıp kaynaklarında tanıklanan bu bitkilere, metinde “tjr-i nebât” olarak adlandırılan “yeni bahar” da eklenebilir. *Hazâ Kitâb-ı Devâ'* da geçen “kolâra illeti”, tarihi bilinmeyen bu eserin 19. yüzyıla ait bir bulguyu içerdiğini kanıtlamaktadır. Eserdeki “frengi hastalığı” da bu yüzyılda yaygın olarak görülmüştür. Bu dönemdeki ilaç terkiplerinde kullanıldığı bilinen “kunduz böceği” adlı drog da eserin 19.yüzyıla olan ilgisini göstermektedir. Eserde “hükema”lardan alınan aktarmalara da yer verilmiştir. Verem hastalığı için önerilen macun, Mısır tabiplerinin Mısır sultanı için hazırlamış oldukları terkip ile mıknatıs taşı ve çeşitli hayvanların özellikleri eserin kadim tıp geleneğinden alıntıları da içerdiğini göstermektedir.

Hazâ Kitâb-ı Devâ' da tespit edilen terkip ve tertipler ile bunların içeriklerinde geçen terimler, Osmanlı tıbbında bu konulara dair yazılmış olan müstakil eserlerle veya dönemin genel konulu tıp eserleriyle karşılaştırılabilir. Bu tıp eseri, Türk tıp tarihi alanı ve Türk tıbbıyla ilgili çalışmalarda değerlendirilebilir.

Bilgi

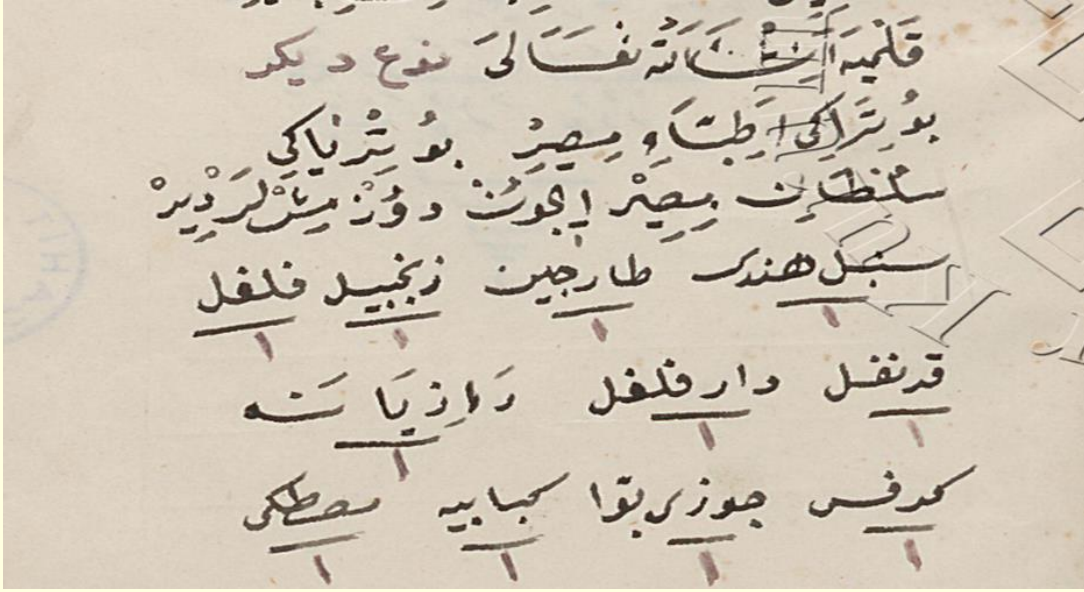
Yazar herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Kaynaklar

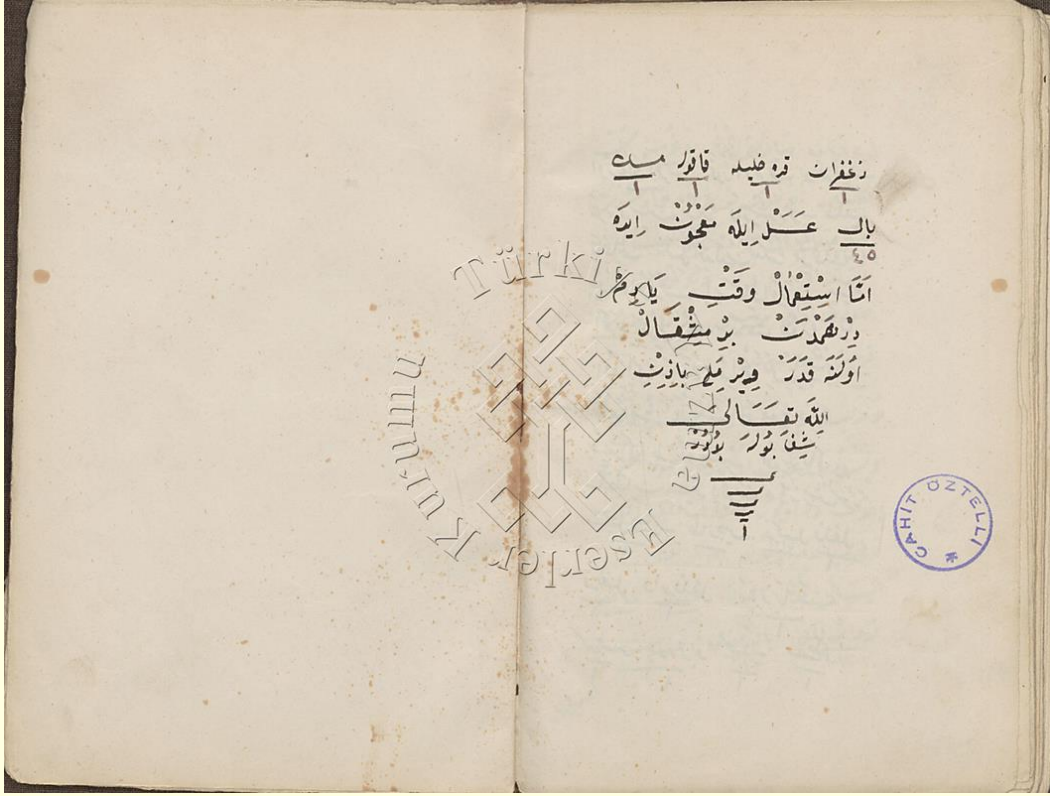
1. Demirhan, A. Kısa tıp tarihi. Bursa: Bursa Üniversitesi Basımevi; 1982:147.
2. Aydın E.Dünya ve Türk tıp tarihi. İstanbul: Güneş Kitabevi; 2006:232-234.
3. Dramur, R. Osmanlı devleti saraylarında tıp ve eczacılık. "Yıldız Sarayı'nda Eczane ve Hekim Odalarının Yerleri". İstanbul: Aya Kitap; 2008:147.
4. Beylik, U., Kayral, İ. H., ve Çıraklı, Ü. 13. yüzyıldan 21. yüzyıla Türk sağlık sisteminin gelişim süreci üzerine bir derleme. Sağlık Akademisyenleri Dergisi 2015;2(4), 183-189.
5. Sarı N. Osmanlılarda tıp ahlakı. Ankara: T.C. Sağlık Bakanlığı, Anıl Reklam Matbaa Ltd. Şti; 2015:253.
6. Göktaş, H. XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde hekim hasta ilişkileri ve diplomasız hekimler. Journal of History Studies; 2014; 6(6), 99-115.
7. XIX. yüzyılda Kastamonu Vilayeti'nde salgın hastalıklar, (Haz. Seda Özdemir). Yüksek lisans tezi. Karabük Üniversitesi. 2019; 7-89.
8. 19.yüzyılda Osmanlılarda kolera salgınları ve etkileri, (Haz. Züleyha Sönmez). Yüksek lisans tezi, Kastamonu Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü; 2023: 11-12.
9. Gül, A. XIX. yüzyılda Erzincan kazasında salgın hastalıklar (kolera, frengi, çiçek ve kızamık). Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi. 2009;16(41), 239-270.
10. Yılmaz, Ö. (2017). 1847-1848 Kolera salgını ve Osmanlı coğrafyasındaki etkileri. Avrasya İncelemeleri Dergisi,2017;6(1), 23-55.
11. Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi'nin tıp tarihindeki yeri, Tertîb-i Eczâ, Kolera Risalesi, Çiçek Aşısı Risalesi, Ruhiye Risalesi adlı eserlerinin transkripsiyon ve değerlendirmesi, (Haz. Tuncay Pekdoğan). Yüksek lisans tezi. Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; 2019:16-25.
12. Yılmaz, Ö. (2017). 1847-1848 Kolera salgını ve Osmanlı coğrafyasındaki etkileri. Avrasya İncelemeleri Dergisi,2017;6(1), 23-55.
13. Lügât-ı Müşkilât-ı Eczâ Derviş Siyâhî Lârendevî (Giriş-İnceleme-Metin-Dizinler) 1.cilt, (Haz. Sibel Murad). Yüksek lisans tezi. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; 2009:11-171.
14. Dinar, T. Müderris Hasan Efendi'nin "Ğâyetü'l-Müntehâ Fj-Tedbjri'l-Merzâ' (Hastalıkların Tedavisinde En Son Nokta) (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları; 2022 :31-205.
15. Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi, Netîcetü'l-Fikriyye Çocuk Sağlığı ve Gelişimi (İnceleme-Metin) (Haz. Şaziye Dinçer Bahadır). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları; 2019: 17-202.
16. Şenel, Ş. 19. yüzyılda Kastamonu vilayetinde frengi hastalığıyla mücadele. Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. 2015;13(01), 256-274.
17. Pekdoğan, S. Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi'nin çeviri eseri Risâle-i Frengi üzerine bir inceleme. Osmanlı Bilimi Araştırmaları; 2024; 25(1), 137-174.
18. Gültekin, E. Sultan II. Abdülhamid döneminde koleraya karşı ilaç geliştirme çalışmaları. Bilig, 2020; (92), 115-134.
19. *Hazâ Kitâb-ı Devâ'*, Süleymaniye Kütüphanesi Cahit Öztelli Koleksiyon'u, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, (koleksiyon numarası: 00148).
20. Çetin, H. A. Eski Anadolu Türkçesi eczacılık ve tıp terimleri sözlüğü. Ankara : Türk Dil Kurumu Yayınları; 2020.
21. Dağlı, Y. Historical dictionary of Ottoman Turkish terms for gardens and gardening. 2014.
22. İbn-i Sînâ El-Kânûn Fi't-tıbb ikinci kitap, (Çev. Esin Kahya). Ankara: T.C. Başbakanlık Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu. Atatürk Kültür Merkezi Yayınları; 2017.
23. Baytop T. Türkiye'de bitkiler ile tedavi geçmişte ve bugün. İstanbul: Sanal Basımevi;1984.
24. Sâlih bin Nasrullah (İbn Sellum el-Halebî). Ğâyetü'l-Beyân Fj Tedbjri Bedeni'l-İnsân (metin-inceleme-dizin). (Haz. Zekiye Gül Elbir). Doktora tezi. Fırat Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü; 2000.
25. Devellioğlu F. Osmanlıca-Türkçe ansiklopedik lügat. Aydın Kitabevi Yayınları; 2012.
26. Ebulfeyz Mustafa Efendi. Risâle-i Feyziyye Fî Lügati'l-Müfredât-i Tıbbiye. (Haz. Şaban Doğan) İstanbul. Değişim Yayınları; 2012:165.
27. Hayatizade Mustafa Feyzi Efendi. Yabani Bitkiler Sözlüğü, Cilt 1, (Çev. Hadiye Tuncer). Atak Matbaası;1978.
28. Lügât-ı Müşkilât-ı Eczâ Derviş Siyâhî Lârendevî (Giriş-İnceleme-Metin-Dizinler) 1.cilt, (Haz. Sibel Murad). Yüksek Lisans Tezi. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü;2009.
29. Celalüddin Hızır (Hacı Paşa). Müntahab-ı Şifâ II Sözlük, (Haz. Zafer Önler) İstanbul: Simurg; 1999.
30. Paçacıoğlu, B. İlaç ve Bitki Adları Sözlüğü. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları; 2014.

31. Tuzlacı, E. Türkiye Bitkileri Sözlüğü Türkçe/Latince- Latince/Türkçe Bitki Adlarının Özel Açıklamaları. İstanbul: Alfa Yayınları; 2006.
32. Türkçe Sözlük. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları; 2005.
33. Telli, B. Kenzü's-Sıhhatü'l-Ebdâniyye Eser-i Mürşîd-i Osmâniyye'de bitki adları. Kesit Akademi Dergisi; 2015, (1), 96-116.
34. Ebulfez Mustafa Efendi, Risâle-i Feyziyye Fî Lügati'l-Müfredâtı't-Tıbbiye. (Haz. Şaban Doğan) İstanbul. Değişim Yayınları; 2012:165.
35. Sâlih bin Nasrullah (İbn Sellum el-Halebî). Gâyetü'l-Beyân Fî Tedbiri Bedeni'l-İnsân (metin-inceleme-dizin).(Haz. Zekiye Gül Elbir). Doktora tezi. Fırat Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü; 2000:250.
36. Arıcı, M., ve Aksoy, E. Tıbb-ı Cedîd Ne Kadar Yenidir? Osmanlı Tıbbında Yenilik Tartışmaları ve Yeninin Mahiyeti (1650-1750). Osmanlı Bilimi Araştırmaları; 2023; 24(2). 841-876.
37. Sâlih bin Nasrullah (İbn Sellum el-Halebî). Gâyetü'l-Beyân Fî Tedbiri Bedeni'l-İnsân (metin-inceleme-dizin).(Haz. Zekiye Gül Elbir). Doktora tezi. Fırat Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü; 2000:209.
38. Baytop T. Türkiye'de bitkiler ile tedavi geçmişte ve bugün. İstanbul. Sanal Basımevi; 1984:406.
39. İbn-i Sînâ El-Kânûn Fî't-tıbb ikinci kitap, (Çev. Esin Kahya). Ankara: T.C. Başbakanlık Atatürk Kültür,Dil ve Tarih Yüksek Kurumu. Atatürk Kültür Merkezi Yayınları; 2017:393-394.

Ekler

Şekil 1. Hazâ Kitâb-ı Devâ'-ı Mehtap Alper'da Mısır tabiplerinin Mısır sultanı için hazırladığı terkinin ilk kısmı. 60/7-12.

Şekil 2. Süleymaniye Kütüphanesi Cahit Öztelli Koleksiyon'u 00148 numarayla kayıtlı olan Hazâ Kitâb-ı Devâ'-ı Mehtap Alper'in son sayfası. *Mısır tabiplerinin Mısır sultanı için hazırladığı terkinin devamı bu sayfadadır.

*Çalışmada kullanılan görüntüler, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı'ndan temin edilmiştir.